Tarih İncelemeleri Dergisi
Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2
Aralık/December 2012, 527-539

OĞUZLARIN HIRİSTİYANLIĞI MESELESİNE AİT*

Zeki Velidî TOGAN

Transkripsiyon: Serkan Acar**

İbn-i Fadlan Seyahatnamesi'nin şimdi Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesi'nde bulunan nüshasına nazaran Bağdat sefaret heyeti Hicri 310 senesinde Harezm vasıtasıyla Bulgar'a geçerken Üstyurt çöllerinden sonra şimdiki Ural Vilayeti'nin Temir ve Guryev muzâfâtında Oğuzlara tesadüf etmiş ve Oğuzların din ve adetleri hakkında epeyce tafsilli malumat edinmiştir. Bu malumat Rus Akademi Mecmuları'nda[1] "İbnü'l Fakih'in Meşhed Nüshası" namıyla neşrolunan makalemde derç olunmuştur ki, Türkiyat Mecmuası'nda da ayrı bir makale ile ayrıca izah edilmek icap eder. İbn-i Fadlan'ın bu malumatı bilhassa akaid mesaili hakkında epeyce tafsilatlı olup, ondan Oğuzların yalnız halis Şamanî oldukları ve içlerinde Hıristiyanlıktan nam-ı nişan bile olmadığı açıkça görülmektedir. İbn-i Fadlan'da bunların Allah'a nazarları, mal zebh etmek ve nikâh ve defin adetleri hep beyan ediliyor. Hatta bunların ümerasından birinin İslamiyeti kabul etmiş ise de, sonra Mecusîliğe rücu etmiş olduğu da söyleniyor. Sır-Derya havzasındaki Oğuzların daha o zamandan İslam tesirine kapılmaya başladıkları malumdur ve İslam tesirinden tamamen olan halis Oğuzların ise işte şu İbn-i Fadlan'ın gördüğü kabiledir. Bunlarda Hıristiyanlıktan katiyen eser bile yoktur.

Oğuzların Hıristiyan olduğu hakkındaki fikirlerin esası, Barthold'un ahiren Türkiyat Mecmuası'nın birinci cildinde neşrolunan "Orta Asya'da Hıristiyanlık" makalesinde (s. 78-80) izah olunmuştur. Bunun esası ise

---

* Ahmet Zeki Velidî, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait", Türkiyat Mecmuası, C. II, İstanbul, 1928, s.61-67.

** Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, serkan.acar@ege.edu.tr

[1] Bulletin de l'Académie des Scienes de Russie, 1924, s.244-246.

Selçuk'un bazı oğullarının "Mikâil, Yunus, Davud" namlarını taşıması[2] ve aynı zamanda Zekeriya Kazvinî'nin "Âsârü'l-Bilâd"ında Oğuzların Hıristiyan oldukları hakkında getirilen malumattır. "Mikâil" ismi hakkında Barthold'un da ifade ettiği gibi veçhile, bu ismin Müslümanlar arasında da istimal olunduğunu tekrar etmek icap eder.

Mesela Yakut [el-Hamevî]'de[3] "Ebu Said Mikâil b. Hanefiyye", Tacü'l-Arus'ta "Mekel" maddesinde "Mikâl b. Abdülvahid" ve "Mikâil el-Horasanî" nam zevat zikrediliyor. Birinci Selçukîlerin kendi asırlarında Gaznevîler ülkesinde halis Müslümanlardan "Ahmed Mikâil"[4], "Ahmed b. Ali b. İsmail Mikalî"[5] ve "Ali Mikâil"[6] isimleri zikrolunuyor. "Yunus" ve "Davud" isimleri hakkında ise izahata da lüzum yoktur.

Kazvinî'nin rivayeti ise vakıa daha mühim gibi telakki olunabilir: Güya burada Oğuzların Hıristiyan oldukları maddi bir meselle, Oğuzlar içerisinde "İsa"ya nispet edilen bir taşla ispat edileceği görülür. Âsârü'l-Bilâd, s. 395: " **بها (ای فی بلاد کیماك) جبل یسمی منکور به عین في حفرة قال ابو الریحان الخوارزمی فی کتابه الاثار الباقیة ان هذه الحفرة مقدار ترس کبیر و قداستوی المأعلی حافاتها فربما یشرب منه عسکر کثیر لاینقص مقدار اصبع و عند هذه العین صخرة علیها اثر رجل انسان و اثر کفیه باصابعهما و اثر کبتیه کانه کان ساجداً و اثر قدم صبی و حوافر حمار والاتراك الغزیة یسجدون لها اذارأوها لانهم نصاری ینسبونه الی عیسی علیه السلام**". Sonra Kazvinî, Oğuzların "Nasranî" [Hıristiyan] olduğunu daha diğer bazı yerlerde de zikrediyor. Âsârü'l-Bilâd, s. 394: " **الغز امة عظیمة من الترك و هم نصاری کانوا فی طاعة سلاطین بنی سلجوق الی زمن سنجر بن ملکشاه فبعث الیهم من یستوفی الخراج مهم فتجاوز الجابی الخراج فی الرسم والعادة فضر به ملکهم وکان اسمه**

---

[2] Garbî Türk matbuatında (mesela Necib Asım Bey, Türk Tarihi, s. 244; oradan naklen Rıza Nur Bey, Türk Tarihi, III, s.18-19) birinci Selçukîlerin Hıristiyan olması tamam -ı kati ve muhakkak bir mesele gibi kabul olunarak "Yunus, Mikâil, Musa" isimleri de "Yunas, Michael, Mihail, Mihal, Moiz" suretlerinde yazılmış, Selçukîlerle hiç münasebeti olmayan Moğol Hıristiyanları "Kerait"ler ve "Siciut"lar da bu araya sokulmuştur. Selçuk evladından "Arslan" İslam mehazlarından bazılarında (mesela İbnü'l-Esir, Avrupa tabı, IX, s.266, 323) "Arslan" suretinde yazıldığı halde Gerdizî'de "İsrail" suretinde yazılmıştır. Bu hususta Barthold, "Arslan" ismi bu zatın Türkçe ismi, "İsrail" de İslamî ismi olduğu fikrini ileri sürmüştür (Barthold, Turkestan, II, s.300) ve bundan hiç şüphe yoktur. Bugünkü Kırgızlarda her vakit görüldüğü gibi hâlâ Türkçe isimleri Arapça bilen mollalar kitaba yazarken mutlaka o kitaba ahenk cihetiyle tevafuk eden bir Arapça isme tahvil ederek yazarlar. Bu hat bütün muamelat kâğıtlarında da öyledir. Eski zamanlarda da öyle idi. İşte bu suretle "Arslan" kelimesini "İsrail" demişler. Mikâil ve Davud isimleri de "Mekez, Beken, Tevti, Davtay" gibi maruf Türk isimlerinden biri olup mollalar tarafından İslamlaştırılarak Mikâil ve Davud yazılmış olabilir. Bununla beraber Selçuk evladına hin-i veladetlerinde bile "Davud, Yunus" gibi Müslüman isimleri verilmesi ihtimalini ben asla inkâr etmiyorum.

[3] Mucemü'l-Buldân, Wüstenfeld neşri, I, s.564.

[4] Tarih-i Beyhakî; Morley, The Tarikhi-Baihaki, O. Cocl., 1862, s.666.

[5] Tarih-i Yeminî el-Utbî, Tercüme-i Çerbazgânî, Tab-ı Tarhan, s.278.

[6] Beyhakî, s.445.

طوطى بك فمات الجابى .. الخ". Daha yukarıda (s. 317) Nişabur hakkında söylenen yerde Sultan Sancar'ı esir eden Guzlar (Oğuzlar) Nişabur'u muhasara ederken "Nişabur ahalisi pek şiddetli mukabele gösterdiler çünkü bu Oğuzlar Nasranî idiler" deniliyor: "**فقاتلهم اهل نيسابور اشد القتال لانهم كانوا كفاراً نصارى**". Diğer faraziyelerin hepsi işte Kazvinî'nin malumatı üzerine ilave edilivermiştir. O cümleden biri de Oğuzların Harezm'e komşu olmak cihetiyle Hıristiyanlığı oradan öğrenebilmeleri ihtimali[7] diğeri de Ebu Dulef'de Oğuzların ibadethanelerinde resim olmadığı söylenmekle beraber Nasranî oldukları hakkında bir söz yoktur (sadece: **و لهم بيت عبادة و ليس فيه اصنام**).

El-Biruni'nin El-Âsarü'l-Bakiyesi'nde, matbu nüshasında (s. 264) Kazvinî'nin naklettiği rivayet bu surette yazılmıştır: " **و مثل هذه البحيرة (اى لبحيرة التى بين طوس وابر شهر) عين مأ عذب فى بلاد كيماك فى جبل يسمى منكور مقداره كترس كبير قد استوى سطح مائه مع حافته فربما َيْشرَبُ منه عسكر ولاينقص اصبعا و عند هذه العين اثر رجل انسان واثر كفيه باصا بعهما و ركبتيه كان ساجدا هناك واثر قدم صى و حوافر حمار ويسجد لها الاتراك الغزية اذا رأوها**". El-Birunî'nin rivayetini Marquart, Kimeklerle Oğuzların hudutları nerelerden geçtiğini tayin ettiği yerde tahlil etmiştir[8]. Bu zat "Min-kur" ismini okuyor ve buradan da "lam" yerine İran tesiriyle "re" gelmiş olduğunu tasvirle aslından "Mil-kul-dağ" (Berg dertausend Guellen) diye tercüme ediliyor. Barthold ise Marquart'ın da (s. 101, haşiye 4) dikkat ettiği gibi bu kaya hakkında haberini yalnız Kazvinî'den nakletmiş ve Kazvinî'nin bu malumatı El-Birunî'den almış olduğunu söylemeyi unutmuş veyahut da dikkat etmemiş ve El-Birunî ile mukayese eylememiştir. Hâlbuki El-Birunî ile mukayese edilmezse Kavzinî rivayetinin ahirindeki " **لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام**" ibaresini de El-Birunî'den almış olduğunu anlamak lazım geliyor[9]. El-Birunî de ise o ibare hiç mevcut olmayıp Kazninî'nin tarafından bilahare ilave olunmuş bir sözdür. İhtimal El-Âsarü'l-Bakiye'nin matbu nüshasında ibarenin ahiri, belki de bir nüsha hatası olarak, düşmüş olmasın diyerek ben mezkûr eserin İstanbul umumî kütüphanelerinde (Kütüphane-i Umumî, Topkapı, Nur-u Osmaniye) bulunan mükemmel nüshalarına da baktım; bunların hiç birinde Kazvinî'deki cümle yoktur. Marquart, ihtimal mezkûr rivayetin Kazvinî'deki fazla cümlesi de o zatın kendi sözü olmayıp eski bir mehazdan almış olduğunu ve belki Kazvinî'de bu rivayet El-Birunî'ye nispet daha tafsilli getirildiğini farz ederek: "Kazvinî'nin mehazı yalnız El-Birunî veyahut da her

---

7 Barthold mezkûr makalesinde (Türkiyat Mecmuası, ca., 79) Harezm Hıristiyanlarının "Gül Bayramı" hakkındaki El-Birunî'nin (s.296) rivayetinden bunların Melkî veya Yakubî olduklarını istidlal ediyor. Hâlbuki aynı eserde (El-Âsarü'l-Bakiye, s. 288) Harezm Hıristiyanlarının Melkî olduklarını El-Birunî kendisi söylüyor: " **و انا ذاكر ماعليه الملكائه من استعماله فى شهور السريانيين فى خوارزم**".

8 Marquart, Über das Volkstum der Komanen, s.101-102.

9 Naklen: Köprülüzâde Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi, s.134-135'te olduğu gibi.

ikisinin mehazı diğer bir daha eski eser olabilir" demişti. Köprülü Kütüphanesi'nde mecmualar kısmında 1623 numaralı bir mecmuada birkaç en kadim coğrafi eserlerden gayr-ı muntazam bir surette İstanbul'da yazılan bir risale vardır. Orada Türkler hakkında malumatı havi kısımda (varak 218 B) mezkûr Cebel-i Min-kur kayasındaki taşı andıran bir rivayet var: " **فيها جبل عظيم فيها شجرة فيها اثاريدين و رجلين و ركبة كانه ساجد و كل حاجز عليها يسجدله وفيها خيل ممتنعة قد توحشت فى الغفار وهى فى غايه الصف (؟) و الفراهة كانت لملوك الفرس فلما تغلبت عليهم هربت فى الصحارى**". "Şecere" kelimesi umumen metnin hepsi gibi noktasız "**سحره**" yazılmış ve belki aslında "**صحره**" olmuştur. Ve bu rivayetteki Türkler, Avfî ve Yakubî'deki en şimalî ve soğuk yerlerdeki Türklere, Kimek ve Kırgızlara ait malumatla beraber getirilmiştir. Bunlar vahşi atlar da kullananlardır ki, Rubruck Seyahatnamesi'nde ve Timur seferlerinde de buralarda pek marufturlar. İşte bu malumatta El-Biruni'den istifade edilmiş değildir; mezkûr risaledeki sair birkaç eski malumatlar gibi bize erişmeyen bir eski mehazdan alınmıştır ki, Biruni de ondan istifade etmiş olabilir. Lakin bu yeni mehazda da kaya ve üzerindeki ağaç veyahut taş hakkında malumat verilirken bunun Hıristiyanlıkla ve İsa kültleriyle münasebettar olduğu söylenmiyor. Demek Kazvinî "Cebel-i Min-kur" hakkındaki rivayeti yalnız El-Biruni'den nakletmiş ve o rivayetin sonuna ilave ettiği "**لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى عليه السلام**" ibaresini de yalnız uydurup ilave etmiştir.

Kazvinî'nin Oğuzlar hakkındaki rivayetinin calib-i dikkat olan diğer tarafı Sultan Sancar ile muharebe ederek onu esir eden Horasan Oğuzlarını "Nasranî" saymasıdır. Güya o Oğuzlardan başka Oğuzlar Kazvinî'ye malum değil imiş ve güya Selçukîler bambaşka bir kavim olup Oğuzlar ise onlara düşman olan bir Hıristiyan kavim imiş. Bu ise tamamen yalandır. Mezkûr Oğuzların vekaini birçok muasırları yazmışlar ve bunların yağma ve gâret ve vahşet ve terbiyesizlikleri neticesinde Horasan ülkesinin başına gelen belaları tamamen tavsif etmişlerdir. Herkes bunlar hakkında bildiği kadar şetvem sarfına çalışmıştır; lakin hiç kimse bunları Nasarî veya gayr-ı Müslim dememiş bilakis Müslüman Müslümana bu kadar zulüm yapar mı diye tahtiyede bulunmuştur. Bu vakayı en canlı tasvir eden zat Hâkim Enverî'dir ki, bu Oğuzlara karşı yardım istemek için Semerkand'daki Karahanîler Padişahı Tamgaç Han Muhammed İbrahim bin Kızıl Arslan Muhammed'e Horasan'dan gönderilen heyetle beraber Oğuzların fitneleri hakkındaki meşhur kasidesini de göndermiştir. Şiiri tamamen Oğuzları zemden ibaret ise de hiçbir yerinde bunları gayr-ı Müslim veya Nasarî diye tesmiye etmemiştir. Bilakis ahali bunların hükümetini kabul etmediğinden ve namlarına hutbe okunmadığından Horasan'da hatip ve minber bulunmadığı zikredilmektedir:

خطبه نكنند بهر خطبه بنام غزان   در خراسان نه جطيب است كنون نه منبر

Kezalik bunlar Müslüman oldukları halde Müslüman ahalinin vaziyeti küffar memleketindekinden daha fena olduğu söylenerek handan yardım isteniliyor:

برمسلمانان زشكل آن كنند استخفاف　　كه مسلمان نكند صد يك آن باكافر

هست درروم خطا امن مسلمان را　　نيست يك ذره سلامت بمسلمانى در

خلق را زمن غم فرياد رس اى شاه جهان　　ملك را زمن ستم آزادكن اى پاك كهر

İbnü'l-Esir vesair bütün mehazlarda bu Oğuzların reisleri zikredilmiştir ki, ekser isimleri Müslüman ismidir: "Abdülhamid, Bahtiyar, Mahmud, Melik Dinar, oğlu Alaaddin Ferhaşah" ve başkaları. Zekeriya Kazvinî[10] bu Nasarî Oğuzların şüphesiz yine Nasranî reisi olmak üzere Tûti Begi zikrediyor. Bu zat ise muasırlarının şahadetine göre tam manasıyla Müslüman bir zattır. O zamana ait sikkeler, Harezmşah Atsız devrinde yazılan bir "İnşa" kitabında münderiçtir. Bu eserin Petersburg Şark Elsinesi Enstitüsü Kütüphanesi'ndeki nakıs nüshasında[11] Tuti Beg'e ait kısmı Barthold'un Türkistan kitabının birinci cildinde (s. 68-69) münderiçtir. Bunda Tûti Beg "İsfehsâlâr ecl-i kebir Nasreddin Ebu Şüça Tûti bin İshak bin el-Hızır" tesmiye olunuyor, temsil ettiği Guzlar (Oğuzlar) hakkında "Tabakât-ı haşem-i Guze vefekahüm Allahu li-meraşidü'd-din ve'd-dünya" deniliyor. Bundan anlaşılıyor ki, Tûti Beg'in yalnız kendisi değil zikrolunan iki babası da Müslümandır; Oğuzlar, bir kısım Müslümanları mutazarrır etmeleri itibariyle Bazılarınca zem olunmakla beraber diğer bir kısımları tarafından belki din, İslam uğrunda çalışan bir kavim olarak methedilmişlerdir. Bunların gerek Gazne'yi fethedenleri, gerek Kirman'ı fetheden[12] kısımları umumiyetle cahil bedevi bir kavim olmakla beraber halis Müslüman idiler. Bunda zerre kadar olsun şüphe yoktur. Zekeriya Kazvinî'den iki asır evvel yaşayan Mahmud Kaşgarî devrinde de Oğuzlar tamamen Müslüman bir kavimdi. O devirde onlarda hiçbir türlü Hıristiyanlık eserinden filan bahsedilmiyor. Sır-Derya havzasında yaşayan Oğuzlardan Mesudî de bahsediyor;[13] orada Sır-Derya havzasındaki ahalinin dinlerinden de bahsediliyorsa da Nasranîlik hakkında hiçbir kayıt yoktur ve Oğuzların

---

[10] Âsârü'l-Bilâd, s.394.

[11] Mezkûr eserin bugüne kadar ismi ve müellifi malum olmadığından yalnız "İnşa" ismiyle yazılıyordu. Burada kitabın baş kısımlarını ve nısf-ı evvelini tamamen havi olan güzel bir nüshası Fatih Kütüphanesi'nde 4074 numarada mevcuttur. Kitabın ismi cildinde ve metninde de denildiği gibi "Arâisü'l Havatır ve Nefaisü'n Nevâdir" diye kaydolunmuştur ve müellifi de Hoca İmam-ı Ecil Reşideddin Sadü's-selam Mülkü'l-kitab Zü'l-beyanin Muhammed bin Muhammed bin Abdülcelil Ömerî'dir. Bu nüsha 580 senesinde yazılmış olup kârîler tarafından 582, 591, 596 ve 600 senelerinin muhtelif aylarında yazılan kayıtlar da mevcuttur. Bu kitabın muhteviyatından diğer bir yerde daha bahsolunacaktır.

[12] Bu hususta Tarih-i Selçukîyan Ahmed bin İbrahim.

[13] Müruz ez-Zeheb, İbnü'l-Esir'in Mısır tabı hamişinde, C. I, s.145-146.

oturduğu o Sır-Derya havzasında ve garbinde hiçbir yerde hiçbir tane, mesela Yedisu'daki gibi, Hıristiyan mezar taşı da bulunmamıştır.

Adeta Balkan Bulgarlarıyla İdil Bulgarlarını birbirine karıştıran müellifler gibi Kazvinî de, eğer sözünün bir aslı var ise, Miladi XII-XIII. asırlarda şimdiki Cenubî Rusya, Ukrayna ve Balkan havalisinde bulunan Oğuz ve Kıpçakların içerisinde Hıristiyanlığı kabul ederek de mevcut olduğunu işitmiş ve onu Türkistan'ın eski Oğuzlarına isnat etmiş oluyor. Böyle değilse Guzların Horasan'daki vahşi muameleleri münasebetiyle yazılan şikâyetlerden mülhem olarak tamamen kendiliğinden uydurmuştur. Cebel-i mezkûrdaki taş hakkındaki rivayete ilave ettiği "لانهم نصارى ينسبونه الى عيسى" cümlesine gelince bu uydurmanın üzerine istinaden yapılan yeni bir uydurmadır. Mezkûr kaya taşı üzerindeki o izler, Köprülü Kütüphanesi'ndeki eski risalede tamamen Mecusî, Şamanî dini akidesi olarak addedilmiştir ki, tamamen doğrudur. Böyle taşlar üzerindeki izlere istinat eden Şamanî evliya efsaneleri Altay Türklerinde pek çoktur.

Şimdi İbn-i Fadlan'ın risalesi bulunduktan sonra Oğuzların Türkistan'da ve İdil havzasının şarkında Ural Vilayeti'nde iken Hıristiyanlıkla hiçbir münasebetleri olmadığını tamamen tavzih etmiştir.

Serkan Acar

اوغوزلرك خریستیانلغی مسئله‌سنه عائد

باشقردستانلی احمد زکی ولیدی

«ابن فضلان» سیاحتنامه‌سنك شیمدی «مشهد»ده «امام رضا» کتبخانه‌سنده بولونان نسخه‌سنه نظراً بغداد سفارت هیئتی هجری ۳۱۰ سنه‌سنده «خوارزم» واسطه‌سیله «بلغار»ه کچرکن «اوست‌یورد» چوللرندن صوکرا شیمدیکی اورال ولایتی‌نك «تیمر» و «غوریف» مضافاتنده «اوغوزلر»ه تصادف ایتمش و اوغوزلرك دین وعادتلری حقنده اپیجه تفصیللی معلومات ایدینمشدر. بو معلومات روس آقادمی مجموعه‌لرنده (Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie ، ۱۹۲٤ ، ص ۲٤٤-۲٤٦) [«ابن الفقیه»ك مشهد نسخه‌سی] نامیله نشر اولونان مقاله‌مده درج اولونمشدرکه ، تورکیات مجموعه‌سنده‌ده آیری برمقاله ایله آیریجه ایضاح ایدیلمك ایجاب ایدر . ابن فضلانك بو معلوماتی ، بالخاصه عقائد مسائلی خصوصنده اپیجه تفصیلاتلی اولوب ، اوندن، اوغوزلرك یالکز خالص شامانی اولدقلری وایچلرنده «خریستیانلق» دن ونام نشان بیله اولمادیغی آچیقجه کورولمکده‌در. ابن فضلانده بونلرك الهه نظرلری ، مال ذبح ایتمك و نکاح ودفن عادتلری هپ بیان ایدیلیور . حتی بونلرك امراسندن برینك اسلامیتی قبول ایتمش ایسه‌ده، صوکرا مجوسیلکه رجوع ایتمش اولدیغی‌ده سویلنیور . «سیردریا» حوضه‌سنده‌کی اوغوزلرك داها اوزماندن اسلام تأثیرینه قاپیلمه‌یه باشلادقلری معلومدر؛ واسلام تأثیرندن تماماً اولان خالص اوغوزلر ایسه ایشته شو ابن فضلانك کوردیکی قبیله‌در. بونلرده خریستیانلقدن قطعیاً اثربیله یوقدی.

اوغوزلرك خریستیان اولدیغی حقنده‌کی فکرلرك اساسی ، «بارتولد»ك اخیراً تورکیات مجموعه‌سنك برنجی جلدنده نشر اولونان «اورتا آسیاده خریستیانلق» مقاله‌سنده (ص ۷۸-۸۰) ایضاح اولونمشدر. بونك اساسی ایسه، سلجوقك بعض اوغللرینك «میکائیل، یونس، داوود» نام‌لرینی طاشیماسی [۱] وعین زمانده «زکریای قزوینی»نك «آثار البلاد»نده اوغوزلرك خریستیان

[۱] غربی تورك مطبوعاتنده (مثلا نجیب عاصم بك ، تورك تاریخی ، ۲٤٤ ؛ اورادن نقلاً رضا نوربك ، تورك تاریخی III، ۱۸ - ۱۹) برنجی سلجوقیلرك خریستیان اولماسی تمام قطعی ومحقق برمسئله کبی قبول اولونه‌رق، «یونس، میکائیل، موسی» اسملری‌ده «یوناس، میشه‌ل، میخائیل، میخال،

اولدقلری حقنده کتیریله‌ن معلوماتدر. «میکائیل» اسمی حقنده، «بارتولد» لکده افاده ایتدیکی وجهله، بو اسمك مسلمانلر آراسنده‌ده استعمال اولوندیغنی تکرار ایتمك ایجاب ایدر:

مثلا «یاقوت»ده (معجم البلدان، ووستنفلد نشری، I، ٥٢٤) «ابوسعید میکائیل بن حنفیه»، «تاج العروس»ده «مکل» ماده‌سنده «میکال بن عبدالواحد» وَ «میکائیل الخراسانی» نام ذوات ذکر ایدیلیور. برنجی سلچوقیلرك کندی عصرلرنده غزنویلر اولکه‌سنده خالص مسلمانلردن «احمد میکائیل» (تاریخ بیهقی: Morley, The Tarikhi-Baihaki. O. Colc. 1862 ص٦٦٦)، «احمد بن علی بن اسماعیل میکالی» (تاریخ یمینی للتبی؛ ترجمهٔ جرباذقانی، طبع طهران، ص٢٧٨)، و «علی میکائیل» (بیهقی، ص٤٤٥) اسملری ذکر اولونیور. «یونس» و «داود» اسملری حقنده ایسه ایضاحاته‌ده لزوم یوقدر.

«قزوینی»نك روایتی ایسه واقعاً هامهم کبی تلقی اولونه‌بیلیر: کویا بورا‌ده اوغوزلرك خریستیان اولدقلری مادی بر مثالله، اوغوزلر ایچریسنده «عیسی»یه نسبت ایدیله‌ن بر طاشله اثبات ایدیله‌جکی کوریلیور. آثار البلاد، ص٣٩٥: «بها (ای فی بلاد کیماك) جبل یسمی منکور به عین فی حفرة قال ابوالریحان الخوارزمی فی کتابه الاثار الباقیة ان هذه الحفرة مقدار ترس کبیر وقد استوی المأ علی حافاتها فربما یشرب منه عسکر کثیر لاینقص مقدار اصبع وعند هذه العین صخرة علیها اثر رجل انسان واثر کفیه باصابعهما واثر رکبتیه کانه کان ساجداً واثر قدم صبی وحوافر حمار والاتراك الغزیة یسجدون لها اذا رأوها لانهم نصاری ینسبونه الی عیسی علیه السلام».

موئیز» صورتلرنده یازیلمش، و سلچوقیلرله هیچ مناسبتی اولمایان موغول خرستیانلری «کرایت» لر و «سالجیوت»لرده بو آرایه صوقولمشدر. سلچوق اولادندن «آرسلان» اسلام مأخذلرندن بعضیلرنده (مثلا ابن الاثیر، آوروپا طبعی، IX، ٢٦٦، ٣٢٣) «آرسلان» صورتنده یازیلدیغی حالده «کردیزی»ده «اسرائیل» صورتنده یازیلمشدر. بوخصوصده بارتولد، «آرسلان» اسمی بوذاتك تورکجه اسمی، «اسرائیل»ده اسلامی اسمی اولدیغی فکرینی ایلری سورمشدر (Barthold, Turkestan, II, 300)؛ و بونده هیچ شبهه یوقدر. بوکونکی قیرغیزلرده هروقت کوریلدیکی کبی، خالص تورکجه اسملری، عربجه بیله‌ن ملالر کتابه یازارکن، مطلقا او کلمه‌یه آهنك جهتیله توافق ایدن بر عربجه اسمه تحویل ایده‌رك یازارلر؛ بو، حتی بوتون معاملات کاغدلرنده‌ده اویله‌در. اسکی زمانده‌ده اویله ایدی. ایشته بو صورتله «آرسلان» کلمه‌سنی «اسرائیل» دیمشلر. میکائیل و داوود اسملری‌ده اولجه تورکجه «مه که ز، به که ن، طوطی، داوطای» کبی معروف تورك اسملرندن بری اولوب ملالر طرفندن اسلاملاشدیریله‌رق میکائیل وداود یازیلمش اولا بیلیر. بونکله برابر سلچوق اولادینه حین ولادتلرنده بیله «داود، یونس» کبی مسلمان اسملری ویریله‌سی احتمالنی بن اصلا انکار ایتمیورم.

صوكرا ، «قزوينى» اوغوزلرك « نصرانى» اولديغنى داها ديكر بعض يرلرده‌ده ذكر ايديور. آثارالبلاد ص٣٩٤: « الغز امةعظيمة من الترك وهم نصارى كانوا فى طاعة سلاطين بنى سلجوق الى زمن سنجر بن ملكشاه فبعث اليهم من يستوفى الخراج منهم فتجاوز الجابى للخراج فى الرسم والعادة فضربه ملكهم وكان اسمه طوطى بك فمات الجابى ..الخ». داها يوقاريده (ص٣١٧) «نيسابور» حقنده سويله‌نن يرده «سلطان سنجر»ى اسير ايدن «غز» (اوغوز)لر، «نيسابور»ى محاصره ايدركن (نيسابور اهاليسى پك شدتلى مقابله كوسترديلر، چونكه بو اوغوزلر نصرانى ايديلر) دنيليور: (فقاتلهم اهل نيسابور واشد القتال لانهم كانوا كفاراً نصارى). ديكر فرضيه‌لرك هپسى ايشته «قزوينى»نك معلوماتى اوزرينه علاوه ايديليورمشدر. اوجمله‌دن بريده اوغوزلرك خوارزمه قومشو اولمق جهتيله خريستيانلغى اورادن اوكرنه‌بيلمه‌لرى احتمالى[١]، ديكريده «ابودلف» قصه‌سنده اوغوزلرك معبدنده رسملر اولماماسى حقنده‌كى خبردركه، بوندن، اوغوزلرك خريستيان اولمقله قالميوب حتى « يعقوبى خريستيانلر» اولديغنى استدلال اولونمشدر. حالبوكه «ابودلف »ده اوغوزلرك عبادتخانه‌لرنده رسم اولماديغى سويلنمكله برابر، نصارى اولدقلرى حقنده بر سوز يوقدر (ساده‌جه : « ولهم بيت عبادة وليس فيه اصنام») .

«البيرونى»نك « الاثارالباقيه » سنك مطبوع نسخه‌سنده (ص٢٦٤) «قزوينى»نك نقل ايتديكى روايت بوصورتده يازلمشدر : « ومثل هذه البحيرة (اى لبحيرة التى بين طوس وابر شهر) عين مأ عذب فى بلاد كيماك فى جبل يسمى منكور مقداره كترس كبير قد استوى سطح مائه مع حافته فربما يَشْرَبُ منه عسكر ولاينقص اصبعا وعند هذه العين اثر رجل انسان واثر كفيه باصابعهما و ركبتيه كان ساجدا هناك واثر قدم صبى وحوافر حمار ويسجد لها الاتراك الغزية اذا رأوها » . « البيرونى » نك روايتنى، «مارقوارت» كيما كلرله اوغوزلرك حدودلرى نره‌لردن كچديكنى تعيين ايتديكى يرده تحليل ايتمشدر (Marquart و über das Volkstum der Komanen, S. 101-102). بوذات «منكور» اسمنى min-kur اوقيور ، و بورادنده لام يرينه ايران تأثيريله رأ كلمش اولديغنى تصورله اصلندن « ميك ـ كول ـ طاغ» Berg dertausend Guellen ديه ترجمه ايدييور. «بارتولد»

[١] «بارتولد»، مذكور مقاله‌سنده (توركيات مجموعه‌سى، ج١، ٧٩) خوارزم خريستيانلرينك «كل بايرامى» حقنده‌كى البيرونى (ص ٢٩٦)نك روايتندن، بونلرك ملكائى ويا يعقوبى اولدقلرينى استدلال ايدييور. حالبوكه عين اثرده (الآثارالباقيه، ص ٢٨٨) ، خوارزم خريستيانلرينك «ملكائى» اولدقلرينى البيرونى كنديسى سويله‌يور: «و انا ذاكر ماعليه الملكائيه من استعماله فى شهور السريانيين فى خوارزم» .

ایسه ، «مارقوارت»كده (ص١٠١، حاشیه٤) دقت‌ایتدیكی كبی ، بوقایا حقنده‌كی خبرینی یالكز « قزوینی‌دن» نقل ایتمش ، و«قزوینی»نك بومعلوماتی « البیرونی »دن آلمش اولدیغنی سویله‌مه‌یی اونوتمش، ویاخودده دقت‌ایتمه‌مش و «البیرونی» له مقایسه ایله‌مه‌مشدر. حالبوكه «البیرونی»له‌مقایسه ایدیلمزسه،«قزوینی» روایتی‌نك آخرنده‌كی « لانهم‌نصاری‌ینسبونه الی‌عیسی علیه‌السلام » عباره‌سنك‌ده «البیرونی»دن آلنمش اولدیغنی اكلامق لازم كلیور. (نقلاً : كوپریلی زاده محمدفؤاد، توركیه تاریخی ، ص ١٣٤–١٣٥ده اولدیغی كبی). «البیرونی» ده‌ایسه اوعباره هیچ موجود اولمایوب ، قزوینی‌نك طرفندن بالاخره علاوه اولونمش برسوزدر. احتمال « الاثار الباقیه » نك مطبوع نسخه‌سنده عباره‌نك آخری‌–بلكه‌ده‌برنسخه‌خطاسی اولارق–دوشمش اولماسون‌دیه‌رك ، بن‌مذكوراثرك‌استانبول‌عمومی كتبخانه‌لرنده (كتبخانهٔ عمومی ، طوپ قپو ، نورعثمانیه) بولونان مكمل‌نسخه‌لرینه‌ده‌باقدم؛ بونلرك‌هیچ برینده «قزوینی»ده‌كی‌جمله‌یوقدر. «مارقوارت»، احتمال‌مذكورروایتك «قزوینی»ده‌كی‌فضله جمله‌سی‌ده اوذاتك كندی‌سوزی اولمایوب اسكی‌برمأخذدن آلنمش‌اولدیغنی، وبلكه«قزوینی»ده بوروایت «البیرونی»یه نسبة داهاتفصیللی كتیریلدیكنی فرض‌ایده‌رك: «قزوینی‌نك‌مأخذی‌یالكزالبیرونی، ویاخودده هر ایكیسی‌نك مأخذی دیكر بر داها اسكی اثر اولابیلور » دیمشدی . كوپریلی كتبخانه‌سنده مجموعه‌لر قسمنده ١٦٢٣ نومرولو برمجموعه‌ده برقاچ اسكی قدیم‌جغرافی‌اثرلردن غیرمنتظم‌برصورتده استنباطله‌یازیلان‌بررساله‌واردر. اوراده‌توركلر حقنده معلوتی‌حاوی‌قسمده (ورق ٢١٨ب) ، مذكور جبل منكور قایاسنده‌كی‌طاشی آكدیران بر روایت وار: « وفیها جبل عظیم فیها شجرة فیها آثاریدین ورجلین وركبة كانه ساجد وكل حاجز علیها یسجدله وفیها خیل ممتنعة قد توحشت فی‌الغفار وهی‌فی‌غایة الصف (؟) و الفراهة كانت لملوك الفرس فلما تغلبت علیهم‌هربت‌فی‌الصحاری. «شجرة» كلمه‌سی عموماً متنك‌هپسی كبی‌نقطه‌سز «سحره» یازیلمش وبلكه اصلنده « صخره » اولمشدر. وبوروایتده‌كی توركلر، «عوفی» و«یعقوبی» ده‌كی الكشمالی وصوثوق‌یرلرده‌كی توركلره، «كیما»ك و «قیرغیزلر»ه عائدمعلوماتله برابر كتیریلمشدر . بونلر ، «وحشی آتلر» ده قوللانانلردركه ، «روبروق» سیاحتنامه‌سنده وتیمور سفرلرنده‌ده بورالرده پك معروفدرلر. ایشته بومعلوماتده «البیرونی»دن استفاده ایدیلمش‌دكلدر؛ مذكور رساله‌ده‌كی‌سائر برقاچ‌اسكی‌معلوماتلر كبی بزه‌ایریشمیه‌ن براسكی مأخذدن آلنمشدركه،«بیرونی»ده آندن استفاده ایتمش اولابیلور. لكن، بوبكی مأخذده‌ده ، قایا واوزرنده‌كی آغاج ویاخود

طاش حقنده معلومات ویریلیرکن، بونك خریستیانلقله وعیسی کولتلریله مناسبتدار اولدیغی سویلنمیور. دیمك «قزوینی»، «جبل منکور» حقنده‌کی روایتی یالکز «البیرونی»دن نقل ایتمش، واو روایتك صوکنه علاوه ایتدیکی «لانهم نصاری ینسبونه الی عیسی علیه‌السلام» عباره‌سنی‌ده یالکز کندیسی اویدوروب علاوه ایتمشدر.

«قزوینی»نك اوغوزلر حقنده‌کی روایتلرینك جالب دقت اولان دیکر طرفی، «سلطان سنجر» ایله محاربه ایدرك آنی اسیر ایدن خراسان اوغوزلرینی «نصرانی» صایمه‌سیدر. کویا او اوغوزلردن باشقه اوغوزلر قزوینی‌یه معلوم دکل ایمش، وکویا سلجوقیلر بام باشقه برقوم اولوب «اوغوزلر» ایسه اونلره دشمن اولان برخریستیان قوم ایمش. بوایسه تماماً یالاندر. مذکور اوغوزلرك وقائعنی برچوق معاصرلری یازمشلر وبونلرك یغما وغارت ووحشت وتربیه‌سزلکلری نتیجه‌سنده خراسان اولکه‌سنك باشنه کلن بلالری تماماً توصیف ایتمشلردر. هرکس بونلر حقنده بیلدیکی قدر شتوم صرفنه چالیشمشدر؛ لکن هیچ کیمسه بونلری نصاری ویاغیرمسلم دیمه‌مش، بالعکس مسلمان مسلمانه بوقدر ظلم یاپارمی دییه تخطئه‌ده بولونمشدر. بوواقعه‌یی اك جانلی تصویر ایدن ذات، «حکیم انوری» درکه، بواوغوزلره قارشی یاردیم ایسته‌مك ایچون سمرقندده‌کی قارا خانیلر پادشاهی «طمغاج خان محمد ابراهیم بن قزل آرسلان خان محمد»ه خراساندن کوندریلن هیئتله برابر، اوغوزلرك فتنه‌لری حقنده‌کی مشهور قصیده‌سنی‌ده کوندرمشدر. شعری تماماً اوغوزلری ذمدن عبارت ایسه‌ده، هیچ بریرنده بونلری غیرمسلم ویا نصاری دیه تسمیه ایتمه‌مشدر. بالعکس، اهالی بونلرك حکومتنی قبول ایتمه‌دیکندن و نامل‌رینه خطبه اوقونمادیغندن خراسانده خطیب ومنبر بولونمادیغنی ذکر ایدلمکده‌در:

خطبه نکنند بهر خطبه بنام غزان　　درخراسان نه خطیب است کنون نه منبر

کذلك بونلر مسلمان اولدقلری حالده مسلمان اهالی‌نك وضعیتی کفار مملکتنده کندن داها فنا اولدیغی سویله‌نرك خاندن یاردم ایسته‌نیلیور:

برمسلمانان زشکل آن کنند استخفاف　　که مسلمان نکنند صد یك آن با کافر
هست درروم وخطا امن مسلمانان را　　نیست یك ذره سلامت بمسلمانی‌در
خلق‌را زین غم فریاد رس ای‌شاه جهان　　ملك‌را زین‌ستم آزادکن ای پاك کهر

«ابن الاثیر» وسائر بوتون مأخذلرده بواوغوزلرك رئیسلری ذکر ایدیلمشدرکه، اکثراسملری مسلمان اسمیدر: «عبدالحمید، بختیار، محمود، ملك دینار، اوغلی علاءالدین فرخشاه» وباشقه‌لری.

«زکریا قزوینی» (آثارالبلاد، ص ٣٩٤)، بونصاری اوغوزلرك شبهه‌سز ینه نصرانی رئیسی

اولمق اوزره طوطی بکی ذکر ایدییور. بو ذات ایسه، معاصرلرینك شهادتنه کوره، تام معناسیله مسلمان بر ذاتدر. او زمانه عائد وثیقه‌لر، «خوارزمشاه آتسز» دورنده یازیلان بر انشا کتابنده مندرجدر. بو اثرك پترسبورغ شرق السنه‌سی انستیتوسی کتبخانه‌سنده‌کی ناقص نسخه‌سنده [١] «طوطی» بکه عائد قسمی، بارتولدك «تورکستان» کتابنك برنجی جلدنده (ص ٢٨-٢٩) مندرجدر. بونده طوطی بك «اسفهسالار اجل کبیر ناصر الدین ابو شجاع طوطی ابن اسحاق بن الخضر» تسمیه اولونیور، و تمثیل ایتدیکی غز (اوغوز)لر حقنده‌ده «طبقات حشم غزه وفقهم الله لمراشد الدین والدنیا» دنیلیور. بوندن آکلاشیلیور که طوطی بکك یالکز کندیسی دکل ذکر اولونان ایکی باباسی ده مسلماندر؛ اوغوزلر، بر قسم مسلمانلری متضرر ایتمه‌لری اعتباریله بعضیلر نجه ذم اولونمقله برابر، دیکر بر قسملری طرفندن ده بلکه، دین، اسلام اوغورنده چالیشان بر قوم اولارق مدح ایدلمشلردر. بونلرك کرك غزنه‌یی فتح ایدنلری، کرك کرمانی فتح ایدن [بو خصوصده: تاریخ سلجوقیان لمحمد بن ابراهیم] قسملری، عمومیتله جاهل بدوی بر قوم اولمقله برابر خالص مسلمان ایدیلر. بونده ذره قدر اولسون شبهه یوقدر «زکریا قزوینی» دن ایکی عصر اول یاشایان «محمود کاشغری» دورنده‌ده اوغوزلر تماماً مسلمان بر قومدی. او دورده، اونلرده هیچ بر تورلو خریستیانلق اثرندن فلان بحث ایدلمیور. «سیر دریا» حوضه‌سنده یاشایان اوغوزلردن «مسعودی» ده بحث ایدییور (مروج الذهب، ابن الاثیرك مصر طبعی هامشنده، جلد ١، ص ١٤٠-١٤٢)؛ اوراده، «سیر دریا» حوضه‌سنده‌کی اهالینك دینلرندن ده بحث ایدیلیورسه‌ده، نصرانیلق حقنده هیچ بر قید یوقدر؛ و اوغوزلرك اوطوردیغی او «سیر دریا» حوضه‌سنده و غربنده هیچ بر یرده هیچ بر دانه -مثلا «یدی صو» ده‌کی کبی- خریستیان مزار طاشی‌ده بولونمامشدر.

عادتا بالقان بلغارلریله ایدل بلغارلرینی بر برینه قاریشدیران مؤلفلر کبی، «قزوینی» ده، نه اکر سوزینك بر اصلی وار ایسه -میلادی اون ایکی اون اوچنجی عصرلرده شیمدیکی جنوبی

[١] مذکور اثرك بو کونه قدر اسمی و مؤلفی معلوم اولمادیغندن یالکز «انشا» اسمیله یازیلیوردی. بوراده کتابك باش قسملرینی و نصف اولنی تماماً حاوی اولان کوزل بر نسخه‌سی فاتح کتبخانه‌سنده ٤٠٧٤ نومروده موجوددر. کتابك اسمی، جلدنده و متننده‌ده دنیلدیکی کبی، «عرائس الخواطر و نفائس النوادر» دییه قید اولنمشدر، و مؤلفی‌ده «خواجه امام اجل رشید الدین سعد الاسلام ملك الکتاب ذو البیانین محمد بن محمد بن عبد الجلیل العمری» در. بو نسخه ٥٨٠ سنه‌سنده یازلمش اولوب قارئلر طرفندن ٥٨٢، ٥٩١، ٥٩٦ و ٦٠٠ سنه‌لرینك مختلف آیلرنده یازیلان قیدلرده موجوددر. بو کتابك محتویاتندن دیکر بر یردە داها بحث اولوناجقدر.

روسیا، اوقرانیا وبالقان حوالیسنده بولونان «اوغوز» و «قپچاقلر»ك ایچریسنده خریستیانلغی قبول ایدنلرکده موجود اولدیغنی ایشیتمش واونی تورکستانك اسکی اوغوزلرینه اسناد ایتمش اولیور. بویله دکلسه، «غزلر»ك خراسانده‌کی وحشی معامله‌لری مناسبتیله یازیلان شکایتلردن ملهم اولارق تماماً کندیلکندن اویدورمشدر. جبل مذکورده‌کی طاش حقنده‌کی روایته علاوه ایتدیکی «لانهم نصاری ینسبونه الی عیسی» جمله‌سنه‌کلنجه، بو، اویدورمه‌نك اوزرینه استناداً یاپیلان یکی بر اویدورمه‌در. مذکور قایا طاشی اوزرنده‌کی اوایزلر، کوپریلی کتبخانه‌سنده‌کی اسکی رساله‌ده، تماماً مجوسی شامانی دینی عقیده‌سی اولارق عد ایدیلمشدر که، تماماً دوغرودر. بویله طاشلر اوزرنده‌کی ایزلره استناد ایدن شامانی اولیا افسانه‌لری آلتای تورکلرنده پك چوقدر.

شیمدی «ابن فضلان»ك رساله‌سی بولوندقدن صوکرا، اوغوزلرك تورکستانده وایدل حوضه‌سنك شرقنده اورال ولایتنده ایکن خریستیانلقله هیچ بر مناسبتلری اولمادیغی تماماً توضیح ایتمشدر.